

Marek Adamczewski

Heraldyka miast wielkopolskich w świetle dokumentów lokacyjnych (17.-18. w.)

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 2, 130-140

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Adamczewski

Heraldyka miast wielkopolskich w świetle dokumentów lokacyjnych (17.–18. w.)¹

Die Heraldik der großpolnischen Städte im Lichte der Lokationsurkunden (17.–18. Jhr.)

1. Renesans badań nad polską heraldyką. 2. Właściciel miasta a znak miejski. 3. Rola aktu królewskiego. 3.1. Potwierdzenie znaku miejskiego. 3.2. Nadanie nowego znaku przy lokacji. 3.3. Pozostawienie realizacji decyzji o prawie do pieczęci praktyce. 3.4. Skuteczność królewskiej decyzji.

1. Die Renaissance der Forschungen nach polnischer Heraldik. 2. Der Stadtbesitzer und das Stadtzeichen. 3. Die Bedeutung der königlichen Akte. 3.1. Die Bestätigung des Stadtzeichens. 3.2. Die Verleihung neues Zeichens bei der Lokation. 3.3. Die Praxisüberlassung der Realisierung des Bescheides über das Siegelrecht. 3.4. Die Wirksamkeit des königlichen Beschlusses.

1. Renesans badań nad heraldyką miejską powodują dwie niezależne przyczyny. Pierwszą są rozwijające się według własnej logiki badania nad heraldyką polską. Już powstały prace na temat herbów średniowiecznego rycerstwa polskiego² oraz polskich herbów ziemskich³. W naturalny więc sposób przyszła kolej na opracowanie następnej dziedziny heraldyki – polskiej heraldyki miejskiej. Drugą przyczynę erupcji zainteresowań heraldyką miejską upatrywać należy w ustawie z 8 marca 1990 r., *O samorządzie terytorialnym*, mocą której ustawodawca oddał prawo kształtowania symboliki lokalnej *do wyłącznej właściwości rady Gminy*⁴. Z tego powodu samorządy lokalne

¹ Zastosowane skróty: AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie; APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu; APT – Archiwum Państwowe w Toruniu; Dz. Rkpś. – Dział Rękopisów; Dz.U. – Dziennik Ustaw; KK – Księgi Kanclerskie; KW – Księgi Wpisów; MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie; MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie.

Na przestrzeni dziejów różnie wykreślano granice Wielkopolski, zob. J. Topolski, *Wielkopolska. Robocza wersja hasła – materiały do dyskusji*, Warszawa–Poznań 1986, s. 5–6. W prezentowanym artykule uwzględniamy miasta leżące na obszarze województw: poznańskiego, kaliskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, inowrocławskiego, brzesko-kujawskiego, ziemi dobrzyńskiej i ziemi wieluńskiej.

² J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, ss. 317.

³ S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, ss. 334.

⁴ Dz.U. 1990, nr 16, poz. 94, art. 18.

bardzo często zwracają się do profesjonalistów (Polskie Towarzystwo Heraldyczne, Polskie Towarzystwo Historyczne, Zakłady Nauk Pomocniczych Historii) z prośbą o odtworzenie herbu swojej wspólnoty⁵. Z konieczności więc podejmowane są kwerendy źródłowe, przynoszące odkrycia nowych dokumentów, zawierających m. in. wzmianki o herbach miast. Z dokumentów tych czasami dowiadujemy się o okolicznościach powstania godła, o jego rysunku oraz o motywach nadania mu określonego kształtu. Konfrontacja źródeł pisanych z materiałem sfragistycznym pozwala prześledzić wzajemne relacje, zachodzące między znakiem nadanym a używanym później w polu miejskiej pieczęci. Możemy wówczas stwierdzić, czy nadany znak został zaakceptowany przez społeczność miejską, czy też i dlaczego został natychmiast przez nią odrzucony.

2. Głównym zamierzeniem autora jest przedstawienie losów herbów miast Wielkopolski, które powstały w wyniku nadania monarszego. Powaga dokumentu opatrzonego królewskim podpisem winna gwarantować im trwałość, niezmienność i ochronę prawną. Rzeczywistość pokazała, iż powyższe stwierdzenie traktować należy jako założenie, od którego istniały jednak wyjątki. Praktyka akceptowała jednak decydujący wpływ właściciela ośrodka na kształt znaku jego miasta. Często utożsamiano więc symbol miasta z herbem właściciela, sprowadzając go tym samym wyłącznie do roli znaku własnościowego, modyfikowanego wraz ze zmianą dziedzica.

3. Nadania herbów dla miast polskich odbywały się zazwyczaj przy okazji wystawienia dokumentu lokacyjnego. Jedynie bowiem społeczność obdarowana prawem miejskim, otrzymując ograniczoną autonomię, mogła decydować o swych wewnętrznych sprawach, mogła wystawiać dokumenty i uwierzytelniać je odciskami pieczęci, w których polu powinien wystąpić znak dysponenta.

3.1. Niektóre dokumenty lokacyjne – właściwie potwierdzenia lokacji – w akapitach poświęconych symbolice samorządowej odwoływały się do wcześniejszych ustaleń (nie znanych nam ze źródeł pisanych), a opisy i rysunki znaku urzędnicy kancelarii monarszej najczęściej wzorowali na pieczęciach miejskich, już używanych od chwili pierwszego nadania praw miejskich.

O potwierdzeniu znaku miejskiego mowa w dokumencie lokacyjnym dla Odolanowa (woj. kaliskie)⁶ z 1637 r., wystawionym przez Władysława IV⁷,

⁵ Por. H. Seroka, *O problemach współczesnej heraldyki samorządowej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 127–137.

⁶ Przynależność administracyjna miast podawana jest według *Mapy generalnej i nowej dla całej Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego i krajów sąsiadujących...*, wykonanej przez Bartolomeo Folina w 1770 r.

⁷ APP, Akta miast, Odolanów, sygn. I/4.

oraz w jego późniejszym potwierdzeniu, dokonanym przez Stanisława Augusta z 1774 r.⁸ W przywilejach z 1637 i 1774 r. znajdujemy zgodę ustawodawcy, aby miasto używało jako znaku murowanej bramy miejskiej z wieżą. W dokumencie podpisanym przez Władysława IV umieszczono uwagę, iż opisany znak miasto używało od czasu pierwszej lokacji⁹, a ta nastąpiła ok. 1400 r.

Pieczęć Odolanowa z ozdobną tarczą, bramą miejską, wieżą i chorągiewką na szczycie wieży pojawiła się w 1572 r. O chronologii świadczy data w legendzie otokowej¹⁰. Najprawdopodobniej i ta pieczęć była twórczym rozwinięciem wyobrażenia napieczętnego, używanego od średniowiecza.

O potwierdzeniu znaku miejskiego mówiły dokumenty lokacyjne wydane dla Budzunia (woj. poznańskie). Pierwsza zachowana lokacja z opisem znaku pochodzi z 1641 r., choć znamy ją dopiero z potwierdzenia z 1773 r.¹¹ Król Władysław IV stwierdził, iż opisany w dokumencie z 1641 r. znak – połuorla białego z kluczem – nawiązywał do pieczęci używanej przez miasto od czasu pierwszej lokacji, a ta nastąpiła prawdopodobnie w czasie panowania króla Aleksandra (1501–1506)¹², choć równie dobrze mogła nastąpić jeszcze przed 1458 r.¹³

Jedyna znana pieczęć Budzunia z okresu staropolskiego nosi w polu wyobrażenie opisane w dokumencie Władysława IV, czyli w pieczęci podzielonej w słupek, w polu prawym heraldycznym połuorla bez korony, zaś w lewym polu heraldycznym – klucz ułożony poziomo, w ten sposób, że jego pióro wychodzi poniżej skrzydła połuorla¹⁴. Legenda, podając datę 1641, jednoznacznie informuje, iż pieczęć tę wykonano opierając się na postanowieniu dokumentu Władysława IV.

Istniejący stan rzeczy potwierdziła lokacja Nowego Bojanowa i Bogusławowa (woj. poznańskie), dokonana w 1663 r. przez Jana Kazimierza na prośbę Bogusława Bojanowskiego. Wśród katalogu przywilejów, którymi miały się cieszyć obie miejscowości, znajdujemy fragment mówiący o nadaniu pieczęci, której godło wypełniał herb Junosza, dla upamiętnienia osoby założyciela Bojanowa. Wokół pola miała biec legenda utworzona ze słów:

⁸ AGAD, Metryka Koronna, KK, nr 38, k. 288.

⁹ APP, Akta miast, Odolanów, sygn. I/4.

¹⁰ MNK, Dz. Rkps., sygn. MNK 560 NI 119122; MNW, Dział Monet i Medali, sygn. 49697; APP, Ostrów Wlkp. cech kowali i ślusarzy, sygn. 1/28.

¹¹ AGAD, KK, nr 38, s. 254–266.

¹² Miasta polskie w Tysiącleciu, t. 2, Ossolineum 1967, s. 214.

¹³ O. Lange, *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925, s. 35.

¹⁴ MNK, Dz. Rkps., M. Gumowski, *Katalog pieczęci i herbów miejskich w układzie alfabetycznym*, sygn. 1484.

*Sigillum Oppidorum Nouorum Boianow et Boguslawow*¹⁵. Jednakże lokacja z 1663 r. była kolejnym dokumentem wydanym dla Bojanowskich i dla Bojanowa. Marian Gumowski sądził, iż już w 1583 r. Stefan Batory na prośbę Stanisława Bojanowskiego podniósł wieś Bojanowo do rzędu miast¹⁶. W dokumencie z 1663 r. znajdujemy z kolei informację o tym, iż w 1638 r. Stefan Bojanowski uzyskał od Władysława IV przywilej miejski. Zatem dokument z 1663 r. w istocie po części był potwierdzeniem przeprowadzonych lokacji, a we fragmencie dotyczącym Bogusławowa był nową lokacją.

Znamy m. in. pieczęć miejską Bojanowa, wyciśniętą na dokumencie z 1589 r. W jej polu widoczny jest kartusz herbowy, a w nim wyskakujący baran z krzaków róży¹⁷. Pieczęć powstała – jak świadczy o tym datacja dokumentu z jej odciskiem – tuż po pierwszej lokacji. Następne dokumenty wydane dla Bojanowa być może każdorazowo potwierdzały raz ustalony już rysunek godła napieczętnego. Z całą pewnością godło napieczętno Bojanowa prezentuje pełną postać szlacheckiego herbu Junosza z odmianą, którym pieczętowali się Bojanowscy, a nie – jak sądzi M. Gumowski – jego formę uszczerbioną¹⁸.

3.2. Duża grupa dokumentów lokacyjnych samodzielnie kreowała kształt znaku miejskiego.

Swoją własną pieczęcią i własnym herbem posługiwała się Nowa Wschowa (woj. poznańskie), miasto założone na mocy przywileju Władysława IV w 1633 r. na prośbę Hieronima Radomickiego¹⁹.

Z tekstu dokumentu dowiadujemy się, iż w tarczy podzielonej w słup umieszczono w prawym złotym (żółtym) polu półorla czerwonego, zaś w drugim lewym trzy strefy, z których dwie miały być czerwone, środkowa zaś srebrna (biała). Natomiast rysunek, na który powoływał się tekst dokumentu (*hic artificis manu expressum est*), zdecydowanie różnił się od opisu – półorzels był biały, jego pole czerwone, skrajne strefy białe, a środkowa czerwona²⁰. Zatem artysta poprawił „błędy” wystawcy aktu i samodzielnie nadał barwy w większym stopniu nawiązujące do heraldyki państwowej.

Na podstawie dokumentu powstała pieczęć miejska Nowej Wschowy. Sądzić należy, iż rytownik korzystał z rysunku, a nie z litery przywileju.

¹⁵ APP, Akta miast, Bojanowo, sygn. I/1, k. 4.

¹⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 19.

¹⁷ MNW, Gabinet Monet i Medali, sygn. 49552; AGAD, Archiwum Piłsudskich-Gniatowiczów, Zbiór pieczęci miast polskich, sygn. 42-47; W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905, s. 24.

¹⁸ W polu czerwonym krzew różany, zza którego wyskakuje baran srebrny – por. S. Górczyński, J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1990, s. 74; M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 19.

¹⁹ H. Wuttke, *Stadtebuch des Landes Posen von...*, Leipzig 1864, nr 42.

²⁰ *Ibidem*.

W lewym heraldycznym polu pieczęci środkowa strefa miała być ciemniejsza (a więc czerwona) od pozostałych, skrajnych (a więc białych). Wynika to z widocznego ornamentu wygrawerowanego na powierzchni środkowej strefy. Prawe heraldyczne pole pieczęci wypełnia półorzeł bez korony i bez insygniów władzy monarszej. Wokół pola biegł napis legendy z datą 1633²¹.

W 1638 r. Adam Olbracht Przyjemski uzyskał od Władysława IV przywilej lokacyjny dla Rawicza (woj. poznańskie). Wśród postanowień dokumentu znajdujemy fragment mówiący o znaku miasta. Dokładny opis uzupełniał barwny rysunek znaku. Godłem miasta został czarny niedźwiedź w polu złotym²². Motyw ten zaczerpnięto z herbu A. O. Przyjemskiego – Rawa, który został tu uszczerbiony przez ujęcie panny z grzbietu niedźwiedzia²³.

Pomimo iż tekst dokumentu oraz jego graficzne dopełnienie nie informowały o tarczy, to jednak wszystkie znane pieczęcie miejskie Rawicza powtarzały ujęcie heraldyczne, a jedna z pieczęci nawet informowała za pomocą szrafirunku o barwach herbu²⁴.

Także w 1638 r. Władysław IV na prośbę Krzysztofa Radziwiłła wydał dokument lokacyjny dla Obrzycka (woj. poznańskie)²⁵. Dokument m. in. informował o nadaniu znaku, którego kształt, zgodnie z zapowiedzią dokumentu, powinien precyzyjnie określić artysta malarz. Jednakże akt ten znany jest tylko z wpisów, w których maksymalnie uproszczono zapis i jedynie w Metryce Koronnej znajdujemy nieudolną i nie ukończoną próbę wypowiedzi rysunkiem. Splątana kreska nie daje możliwości jasnej interpretacji. Dopiero konfrontacja ze źródłami sfragistycznymi pozwala na wyjaśnienie tajemniczego znaku z kart Metryki. W 1638 r. – świadczy o tym tekst legendy – władze miejskie otrzymały pieczęć, której godło tworzyła ozdobna tarcza, nakryta mitrą książęcą. W polu tarczy umieszczono róg jeleni w słup oraz trzy trąby myśliwskie, najprawdopodobniej przejęte z herbu Trąby Radziwiłłów²⁶. Ten nieregularny kształt w Metryce był właśnie próbą wyrysowania rogu.

W 1697 r. – co również zostało odnotowane w legendzie – powstała nowa pieczęć Obrzycka z mitrą i jednym rogiem myśliwskim. Rysunek tej pieczęci był już celowym uproszczeniem wzorca z nadania królewskiego²⁷.

²¹ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 379; APT, Katalog III, sygn. 5890, 5767, 5068.

²² APP, Akta miast, Rawicz, sygn. I/1; APP, Księgi Grodzkie, Rel. Poznań, G. 684, k. 82v; O. Hupp, *Wappen und Siegel der Deutschen Städte*, Heft 2 (*Pommern, Posen und Schlesien*), Frankfurt 1898, s. 40.

²³ J. Kaźmierczak, *Rawicz. Gród Przyjemskich. Rys historyczny powstania i rozwoju miasta (1638–1938)*, Warszawa 1938, s. 22–23.

²⁴ *Insygnia miast polskich. Katalog wystawy*, Poznań 1992, nr 94, il. 44.

²⁵ AGAD, Metryka Koronna, KW, nr 183, k. 134 v.; APP, Księgi Grodzkie, Rel. Poznań G. 684, K. 154–154v.

²⁶ MNK, Dz. Rkps., sygn. MNK 560 NI 119118, 119119; APP, Obrzycko cech krawców 7/10.

²⁷ AGAD, Archiwum Piłsudskich..., Zbiór pieczęci..., sygn. 423, 424.

Herbem z królewskiego nadania szczyli się Kępno (ziemia wieluńska). W 1660 r. Jan Kazimierz na prośbę Adama Biskupskiego lokował Kępno i przy okazji określił znak miasta. Herbem został biały łabędź stojący na zielonej kępie, od której miasto wzięło nazwę²⁸. Tekst dokumentu lokacyjnego powtarzały kolejne potwierdzenia przywilejów, dokonane przez Augusta III w 1752 i Stanisława Augusta w 1767 r.²⁹

Wszystkie znane pieczęcie Kępna konsekwentnie powtarzały godło opisane w 1660 r. Jedna z pieczęci podała datę powstania tłoka (rok 1661), choć równie dobrze data ta mogła informować o wydaniu przez właściciela Kępna – Adama Biskupskiego – ordynacji miejskiej (grudzień 1661 r.)³⁰.

W 1662 r. król na prośbę Krzysztofa Grzymułtowskiego lokował Rakoniewice (woj. poznańskie). Nadał mu wówczas prawo używania pieczęci, której godło tworzył odmieniony herb Nieczuja Grzymułtowskich: zamiast zaćwieczonego krzyża – ostrzew został przeszyty mieczem od góry z lewej w skos. Legenda umieszczona wokół ozdobnej tarczy informowała: *SIGILLVM CIVITATIS FREISTAD*³¹. Wkrótce po lokacji w 1662 r. – jak poświadcza legenda – powstała pieczęć miejska, będąca wierną kopią wzorca z dokumentu lokacyjnego³².

W 1726 r. August II, na prośbę Józefa Aleksandra Sułkowskiego, nadał herb miastu Frydrychsztat-Sokolniki (ziemia wieluńska). Lokacja z 1726 r. znana jest z potwierdzenia dokonanego przez Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1766 r.³³ oraz odpisu dokumentu w późniejszej lustracji miasteczka³⁴. Z nadania wynika, iż godłem miasta zostało Oko Opatrzności Boskiej, otoczone promieniami, przedzierającymi się przez obłoki, niżej Oka zaś umieszczono Orła z rozpostartymi skrzydłami, patrzącego w niebo. Opisane wyżej przedmioty heraldyczne pomieszczono w błękitnym polu. Wokół pola biegł napis: *Oculi Omnium in te Sperant*³⁵.

Pieczęć miejska Frydrychsztatu z 1791 r. (o chwili jej wykonania informuje legenda otokowa) różni się od wzorca zaproponowanego w dokumencie. Orzeł został przesunięty ponad Oko Opatrzności Boskiej, zaś w jego miejsce umieszczono Ciołka – godło herbu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego³⁶. Ciołek prawdopodobnie wystąpił w związku ze wspo-

²⁸ J. Kurzawa, S. Nawrocki, *Dzieje Kępna*, Kalisz 1982, s. 210.

²⁹ APP, Akta miast, Kępno, sygn. 1/5, 1/4; AGAD, KK, nr 35, s. 185; O. Hupp, *op. cit.*, s. 34.

³⁰ J. Kurzawa, S. Nawrocki, *op. cit.*, s. 22.

³¹ APP, Akta miast, Rakoniewice, sygn. I/1.

³² APP, Rakoniewice cechy, sygn. 8/6.

³³ AGAD, KK, nr 28, s. 753.

³⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział XLVI, nr 112, k. 12–13.

³⁵ AGAD, KK, nr 28, s. 753.

³⁶ T. Olejnik, *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971, s. 56; MNK, Dz. Rkps., M. Gumowski, *Katalog...*, sygn. 1491.

mnianym wyżej potwierdzeniem praw miejskich, dokonany w 1766 r. właśnie przez Stanisława Augusta. Być może już wówczas (w 1766 r.) powstała pieczęć miejska, zastąpiona w 1791 r. nową, opisaną wyżej. Być może zmiana pieczęci podyktowana była ustawodawstwem miejskim Sejmu Wielkiego. Warto odnotować fakt, iż nadanie królewskie z 1726 r. miało ograniczony wpływ na kształt pieczęci. Myśl została wykorzystana, choć zmieniona tak, by wyróżnić nowego dobrodzieja miasta.

W 1752 r. August III na prośbę Macieja Malczewskiego założył Rostarzewo (woj. poznańskie). Obok postanowień typowych dla każdej lokacji znajdujemy informację o znaku miasta. August III zgodził się, aby Rostarzewo posługiwało się herbem utworzonym przez gwiazdę złotego koloru w polu czerwonym, z literami tegoż miasta, takim sposobem jak tu są wyrażone. Całe szczęście, że poniżej znajdujemy rysunek pięknej, barokowej tarczy z koroną, a w niej litery R M R w takim porządku, że pierwsza litera R została odwrócona (Я). Nad literą M umieszczono wspomnianą złotą gwiazdę sześciopromienną³⁷. Opierając się na postanowieniach dokumentu, wykonano pieczęć, wiernie oddającą wzorzec z nadania. Drobne różnice dotyczyły rysunku tarczy. Ponadto uwagę zwraca data 1754, umieszczona w polu pieczęci i informująca o chwili wykonania tłoka³⁸.

3.3. Ciekawą drogę kreacji przeszedł herb Nowego Tomysła (woj. poznańskie). Dokument lokacyjny, na prośbę Feliksa Szoldrskiego, wystawił w 1786 r. Stanisław August. W miejscu, gdzie zazwyczaj spotykaliśmy informacje o znaku miejskim, tym razem postanowiono, iż miasto znak albo pieczęć [...] taką iaką mu W. Dziedzic naznaczy mieć i używać będzie³⁹. Wystawca przywileju w tym przypadku decyzję pozostawił w rękach właściciela. Ten z przyznanych mu praw skorzystał w 1788 r., nadając miastu pieczęć, której godło tworzył herb rodowy Szoldrskich – Łódzia, a legendę tworzyło słowo (rozdzielone godłem napieczętym) *Neu-Tomischel*⁴⁰.

Na podstawie przywileju F. Szoldrskiego powstała pieczęć miejska. W jej polu wśród panoplii umieszczono owalną tarczę z herbem Łódzia. Nad tarczą położono koronę, a nad nią klejnot. Po bokach pióropusza data 1788 informowała o nadaniu herbu i wykonaniu tłoka⁴¹.

Udało się wyodrębnić grupę decyzji monarszych, które nie zaowocowały powstaniem pieczęci z nadanym godłem (a jeśli nawet powstały, to dziś nie są nam znane). Choć znak został określony, miasto nim obdarowane zrezygnowało z jego manifestowania.

³⁷ APP, Akta miast, Rostarzewo, sygn. I/3.

³⁸ MNK, Dz. Rkps., sygn. 563 NI 119642, 119643, 119644; AGAD, Archiwum Piłsudskich..., Zbiór pieczęci..., sygn. 556, 557, 558, 559; MNW, Dział Monet i Medali, sygn. 49752; APP, Wolsztyn cechy, 44/1.

³⁹ AGAD, KK, 80, cz. II, k. 25–31.

⁴⁰ T. Stroedicke, *Kurzgefasste Chronik der Stadt Neutomischel*, Neutomischel 1888, s. 6.

⁴¹ APP, Poznań cechy 318/8; M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 217.

W 1629 r. Zygmunt III utworzył dwa nowe miasta w obrębie Odolanowa. Jednym z nich był Zygmuntów (woj. kaliskie). W dokumencie znajdujemy informację, iż znakiem ośrodka zostało wyobrażenie św. Barbary Dziewicy i Męczenniczki. Artysta nie zdążył wypełnić pustego pola, pozostawionego na rysunek herbu. Nie znamy również pieczęci Zygmuntowa, co powoduje, iż niejasne są dla nas szczegóły tej kompozycji⁴².

Nie znamy żadnej pieczęci Lampartpola (woj. poznańskie) i jedynie postanowienia przywileju lokacyjnego informują nas o nadaniu znaku dla tego ośrodka. W 1641 r., na prośbę Lamparta Sierakowskiego, Władysław IV nadał miastu godło, przedstawiające leoparda złotego z łapami w prawo w polu czerwonym⁴³. Godło miało być ilustracją imienia tudzież waleczności Sierakowskiego.

W 1644 r. Władysław IV na prośbę Alberta Gajewskiego wydał przywilej lokacyjny dla Zaborowa (woj. poznańskie), w którym znajdujemy opis pieczęci, jaką posługiwać się miało miasto. Godło tworzył miecz umieszczony pomiędzy dwoma księżycami w polu czerwonym, czyli był to herb rodziny Gajewskich – Ostoja. Wobec tak dokładnego opisu, kancelaria monarsza zrezygnowała z rysunku, powszechnie przecież znanego herbu⁴⁴. Nie znamy żadnej pieczęci wykonanej według opisanego wzorca. Dopiero w 1654 r., po zmianie właściciela, powstała seria pieczęci miejskich Zaborowa, których głównym motywem były dwie głowy wołu z pierścieniami (kolcami) w nozdrzach, nawiązujące do godła szlacheckiego herbu Wieniawa Leszczyńskich, nowych panów Zaborowa⁴⁵.

Nie zachowały się również źródła sfragistyczne Laskówki – lokacji w obrębie Nowego Miasta nad Wartą (woj. kaliskie). Pieczęć nadana w dokumencie lokacyjnym z 1645 r. przez Jana Kazimierza na prośbę Krzysztofa Grzymułtowskiego, jednocześnie nawiązywała do herbu właściciela i wskazywała na miejski charakter ośrodka. W polu pieczęci w bramie miejskiej umieszczono godło herbu Nieczuja Grzymułtowskich. Wokół biegł napis *SIGILLVM OPPIDI IN LASKÓWKA*⁴⁶. Jednakże Laskówka nigdy nie rozwinęła się w poważny ośrodek miejski. Wkrótce została wchłonięta przez Nowe Miasto⁴⁷.

⁴² APP, Akta miast, Odolanów, sygn. 1/2.

⁴³ APP, Księgi Grodzkie, Rel. Poznań, G. 687, k. 346.

⁴⁴ APP, Akta miast, Zaborowo, sygn. 1/1; APP, Księgi Grodzkie, Rel. Wschowa, G. 143, k. 812v.

⁴⁵ MNK, Dz. Rkps., M. Gumowski, *Katalog...*, sygn. 1493; M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 389; APT, *Katalog III*, sygn. 5766, 4714.

⁴⁶ APP, Akta miast, Nowe Miasto, sygn. 1/1.

⁴⁷ J. Dybziński, *Rys historyczny Nowegomiasta nad Wartą*, [w:] *Dzieje Nowegomiasta n. Wartą i jego Kurkowego Bractwa Strzeleckiego z okazji trzechsetlecia Bractwa*, Nowe Miasto 1937, s. 43-44.

W 1748 r. August III na prośbę Józefa Bętkowskiego wydał przywilej, w którym utworzył miasteczko Szamocin (woj. kaliskie)⁴⁸. Tekst dokumentu informuje nas jedynie, iż miasto otrzymało prawo oznaczania dokumentów, opuszczających kancelarię miejską, znakiem, którego godło miały tworzyć litery tego miasteczka⁴⁹. Brak rysunku powoduje, iż nie wiemy, o jakich literach myślał ustawodawca, oraz w jakim układzie miały one wystąpić.

Do rekonstrukcji herbu miejskiego nie możemy chyba wykorzystać pieczęci uznanych przez M. Gumowskiego za własność Szamocina. Ich godła tworzyły wyobrażenia dwóch ryb i sfery. Legenda odczytana przez M. Gumowskiego miała informować: R[ęczna] P[ieczęć] M[iasta] S[zamocina]. Wątpliwości dodatkowo budzi fakt, iż odciski tych znaków pochodzą jeszcze z XVII w., a więc sprzed lokacji miasta⁵⁰.

Bardzo niejasne są sformułowania dotyczące znaku miejskiego nadanego dla Nowej Izbicy Kujawskiej (woj. brzesko-kujawskie) w 1754 r. przez Augusta III, na prośbę Jana Skarbka. W tekście znajdujemy sformułowanie mówiące o nadaniu pieczęci albo znaku zwanego „Janana”, w polu czerwonym⁵¹. Nie wiemy, jak powinna wyglądać owa „Janana”, gdyż miejsce na wyrysowanie znaku do dziś nie zostało wypełnione. Nie znamy żadnej pieczęci Nowej Izbicy, a godło wcześniejszej pieczęci Izbicy Kujawskiej nawiązywało do herbu właścicieli ośrodka – Dołęgi Kretkowskich⁵².

Z całą pewnością pod zagadkowym słowem „Janana” nie kryła się nazwa herbu szlacheckiego Janina. Kancelaria monarsza być może chciała poinformować odbiorców dokumentu o nadaniu „znaku Jana” bądź „znaku Janowego”.

W 1846/47 r. mieszkańcy Izbicy zgłosili projekt herbu, w którym czerwoną tarczę wypełniała srebrna łąkawica – godło herbu Awdaniec oraz 8 złotych gwiazd. Argumentowano, iż owe gwiazdy symbolizują pionierów, którzy dokonali pierwszej lokacji miasta, zaś łąkawica oznaczała udział Jana Skarbka w lokacji Nowej Izbicy⁵³.

Również bez możliwości konfrontacji z materiałem sfragistycznym pozostaje dokument Stanisława Augusta z 1786 r., wystawiony dla Radzymina (woj. kaliskie), na prośbę Józefa Radzywińskiego. Dokument stanowił, iż znakiem miasta będzie jelen – godło wyznaczone przez dziedzica⁵⁴.

⁴⁸ J. Szelmeczka, *Szamocin i jego dzieje. Jednodniówka z okazji 600-lecia powstania Szamocina 1364–1964*, Szamocin 1965, s. 13.

⁴⁹ APP, Księgi grodzkie, Rel. Kcynia G. 143, k. 173v.

⁵⁰ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 341–342.

⁵¹ AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. 4305.

⁵² W. Wittyg, *op. cit.*, s. 92.

⁵³ MNK, Dz. Rkps., M. Gumowski, *Katalog...*, sygn. 1484.

⁵⁴ APP, Księgi Grodzkie, Rel. Gniezno, G. 232, k. 804 v; AGAD, KK, nr 80, cz. II, k. 38.

W kilku przypadkach ustawodawca nie określił wyobrażenia znaku miejskiego. Odwoływał się do ikonografii, której jednak w dokumentach często brakowało. Monarcha pozostawiał więc sprawę herbu miejskiego codziennej praktyce, zezwalał na jego oddolną, samodzielną kreację.

W 1629 r. Zygmunt III nadał prawa miejskie dla Konstancji (woj. kaliskie) – wydzielonej części Odolanowa. W tekście dokumentu nie znajdujemy żadnej wskazówki co do kształtu i tematu herbu⁵⁵.

W 1638 r., na prośbę Krzysztofa Radziwiłła, Władysław IV lokował miasto Radziwiłów (woj. poznańskie)⁵⁶. Jednakże ustawodawca w tekście nie zamieścił opisu herbu, odwołując się jedynie do dzieła malarza. Jednakże, ze względu na charakter przekazu – jest to wpis – widzimy jedynie rysunek nieregularnego, niczym nie wypełnionego prostokąta.

W 1731 r. August III, na prośbę Stanisława i Marianny Niszyckich oraz Antoniego i Franciszki Szembeków, lokował Trzciankę (woj. poznańskie). I tym razem ustawodawca, mówiąc o herbie, odwoływał się do rysunku, który jednak nie został wykonany⁵⁷. Być może brak przesądzającej decyzji wiązał się ze skomplikowaną sytuacją własnościową Trzcianki. Możliwe, że Niszyckim i Szembekom nie udało się uzgodnić, który herb rodowy powinien zdobić pieczęć miasta⁵⁸.

Nie znamy pieczęci powstałych bezpośrednio po lokacji (w 1731 r.) Trzcianki. Dopiero w 1738 r. – a świadczy o tym legenda – wykonano pieczęć, której pole wypełniała owalna tarcza z Ciołkiem Poniatowskich – nowych właścicieli Trzcianki⁵⁹. Stanisław Poniatowski sprzedał w 1755 r. Trzciankę Józefowi Lasockiemu, co doprowadziło do powstania kolejnej pieczęci, której godłem była już Dołęga Lasockich⁶⁰.

3.4. Przedstawiony materiał pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Niektóre miasta Wielkopolski (21 ośrodków według obecnego stanu badań) otrzymały, potwierdzone przywilejem, prawo używania znaku miejskiego. Odbywało się to zawsze podczas lokacji ośrodka. Nadanie znaku miejskiego było jednym z wielu postanowień dokumentu lokacyjnego i – jak można sądzić – traktowano je jako mniej ważną decyzję. Przedmiotem nadania królewskiego – co wynika z używanej terminologii⁶¹ i ze sposobu prezentacji

⁵⁵ APP, Akta miast, Odolanów, sygn. I/1.

⁵⁶ AGAD, Metryka Koronna, KW, nr 183, k. 132v.

⁵⁷ S. Lamparski, *Przywilej lokacyjny miasta Trzcianki*, Trzcianka 1988, s. 8, 15.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 8.

⁵⁹ S. Lamparski, *Pieczęcie herbowe miasta Trzcianki. Informator*, Trzcianka 1981, s. 5–6, tabl. Ia.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 6, tabl. Ib.

⁶¹ W dokumentach wydanych dla: Zyguntowa, Konstancji, Nowej Wschowy, Odolanowa, Obrzycka, Radziwiłowa, Rawicza, Budzynia, Lampartpola na oznaczenie nadawanego znaku użyto słowa *insigne*. Termin *sigillum* wystąpił w dokumentach wystawionych dla Zaborowa,

graficznej⁶² – był znak, który mógł jednocześnie pełnić funkcję pieczęci i herbu miejskiego. O jego charakterze i zastosowaniu decydował jego dysponent.

Przywileje mogły zatwierdzać znak używany przez miasto nawet od średniowiecza lub też mogły go samodzielnie kreować. Istniały również nadania, w których ustawodawca rezygnował z jasnego określenia rysunku godła, pozostawiając to użytkownikom.

Niektóre nadane godła nie zostały zaakceptowane przez wspólnoty miejskie lub właściciele ośrodków. Znane są przypadki odstępowania od wyznaczonych znaków. O porzuceniu wyznaczonego znaku decydowała płynność stosunków własnościowych, ambicje nowych właścicieli, słabość małych ośrodków miejskich, czy wreszcie ich efemeryczny charakter. Należy również pamiętać, iż w okresie staropolskim nie wykształciły się organy nadzorujące przestrzegania prawideł heraldycznych. Herby i heraldykę miast polskich w równym stopniu kształtowały i wola królewska, i praktyka.

Bojanowa. W dokumentach dla Laskówki znajdujemy podwójną terminologię – *stemma seu sigillum*, w nadaniu dla Kępna – *insigne seu sigillum*, a w dokumencie dla Rakoniewic – *stemma seu sigillum*. W nadaniach dla Szamocina, Rostarzewa, Izbicy Kujawskiej, Radzymina, Nowego Tomysła występuje terminologia polska – *znak albo pieczęć*.

⁶² W dokumentach pojawiały się barwione rysunki lub opisy, które czasami podawały kolorystykę.